

НЕДІЙСНІСТЬ ПРАВОЧИНІВ, ЗМІСТ ЯКИХ НЕ ВІДПОВІДАЄ ВИМОГАМ ЗАКОНУ

INVALIDITY OF TRANSACTIONS WHICH CONTENT DOES NOT MEET THE REQUIREMENTS OF THE LAW

Тур О.Т., к.ю.н.,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Львівський національний університет імені Івана Франка

Зміст правочину не може суперечити Цивільному кодексу України, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам. Під змістом правочину розуміється сукупність умов, викладених у ньому. Зміст правочину насамперед повинен відповідати вимогам актів цивільного законодавства, викладених у ст. 4 Цивільного кодексу України. Зміст правочину не може суперечити положенням також інших, крім актів цивільного законодавства, нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до Конституції України (статті 1, 8 Конституції України). Підставою недійсності правочину є недодержання в момент його вчинення вимог, визначених ст. 203 Цивільного кодексу України. Здійснюючи характеристику правових наслідків порушення вимог щодо умов дійсності правочинів, умовно можна поділити їх на такі групи:

- вчинення правочинів із порушенням вимог щодо обсягу дієздатності їх сторін;
- вчинення правочинів із недотриманням форми;
- вчинення правочинів, волевиявлення на вчинення яких не відповідає внутрішній волі учасника правочину;
- вчинення правочинів, зміст яких не відповідає вимогам закону.

Ця стаття присвячена дослідженню недійсності правочинів, зміст яких не відповідає вимогам закону. Визначено, які правочини порушують публічний порядок, що таке інтереси держави, суспільства, що розуміється під моральними засадами. Здійснено аналіз правочинів юридичних осіб, яких вони не мали права вчиняти, та правочинів, вчинених без дозволу органу опіки та піклування. Розмежовано фіктивні та удавані правочини, виокремлено ознаки фраздаторних правочинів. Здійснено аналіз судової практики Верховного Суду. Запропоновано класифікацію недійсних правочинів, зміст яких не відповідає вимогам законодавства.

Ключові слова: недійсність правочинів, нікчемні правочини, оспорювані правочини, умови дійсності правочину, зміст правочину.

The content of the transaction cannot contradict the Civil Code of Ukraine, other acts of civil legislation, as well as the interests of the state and society, its moral foundations. The content of the transaction is understood as a set of conditions set forth in it. The content of the transaction must, first of all, comply with the requirements of acts of civil legislation set forth in Art. 4 of the Civil Code of Ukraine. The content of the transaction should not contradict the provisions of other, except for acts of civil legislation, normative legal acts adopted in accordance with the Constitution of Ukraine (Articles 1, 8 of the Constitution of Ukraine). The basis for the invalidity of the transaction is non-compliance at the time of its fulfillment of the requirements specified in Art. 203 of the Civil Code of Ukraine. Characterizing the legal consequences of violating the requirements under the terms of the validity of transactions, they can be conditionally divided into the following groups:

- making transactions in violation of the requirements for the scope of the legal capacity of their parties;
- legal consequences of non-compliance with the form of the transaction;
- invalidity of transactions, the expression of will for the execution of which does not correspond to the internal will of the participant in the transaction;
- inconsistency of the content of the transaction with the requirements of the law.

This article is devoted to the study of the invalidity of transactions, the content of which does not meet the requirements of the law. It has been determined which transactions violate public order, what are the interests of the state, understood by the moral foundations of society. An analysis was made of transactions and legal entities to which it was not entitled to engage and transactions that were carried out without the permission of the tutorship and guardianship agency. Fictitious and imaginary transactions are distinguished, signs of fraudulent transactions are highlighted. The analysis of the judicial practice of the Supreme Court is carried out. The classification of invalid transactions which content does not meet the requirements of the law has been proposed.

Key words: invalidity of transactions, insignificant transactions, disputed transactions, conditions for the validity of the transaction, the content of the transaction.

Однією з умов дійсності правочину є дотримання вимог щодо його змісту. Правочин не може суперечити ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам (ч. 1 ст. 203 ЦК України).

Правочин, який порушує публічний порядок. Термін «публічний порядок» необхідно розуміти як оціночний критерій, елементи якого закріплені у публічно-правових нормативних актах держави, які визначають основи державного ладу, політичної системи та економічної безпеки держави. Такий правочин відповідно до положень Цивільного кодексу України є нікчемним.

Правочин вважається таким, що порушує публічний порядок, якщо:

- 1) він був спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина,
- 2) він був спрямований на знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним.

Відповідно до п. 18. Постанови Пленуму Верховного суду України «Про судову практику розгляду цивіль-

них справ про визнання правочинів недійсними» від 06.11.2009 № 9 [1] правочинами, що посягають на суспільні, економічні та соціальні основи держави, є:

- правочини, спрямовані на використання всупереч закону комунальної, державної або приватної власності;
- правочини, спрямовані на незаконне відчуження або незаконне володіння, користування, розпорядження об'єктами права власності українського народу – землею як основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, її надрами, іншими природними ресурсами, правочини щодо відчуження викраденого майна;
- правочини, що порушують правовий режим вилучених з обігу або обмежених в обігу об'єктів цивільного права тощо.

Усі інші правочини, спрямовані на порушення інших об'єктів права, передбачені іншими нормами публічного права, не є такими, що порушують публічний порядок.

Наприклад, у судовій практиці, розглядаючи справу про визнання дійсним спадкового договору, Верховний суд дійшов висновку, що спадковий договір, який укладений сторонами під час дії заборони на відчуження земельних

часток (паїв), щодо передачі прав на відчуження земельних ділянок та земельних часток (паїв) на майбутнє, порушує публічний порядок держави та є недійсним у силу закону (нікчемним) [2].

Виділяючи правочин, що порушує публічний порядок, як окремий вид нікчемних правочинів, ЦК України виходить зі змісту самої протиправної дії та небезпеки її для інтересів держави і суспільства загалом, а також значущості порушених інтересів внаслідок вчинення такого правочину.

При цьому категорія публічного порядку застосовується не до будь-яких правовідносин у державі, а лише щодо суттєвих основ правопорядку.

Під час кваліфікації правочину за статтею 228 ЦК має враховуватися вина, яка виражається в намірі порушити публічний порядок сторонами правочину або однією зі сторін.

Правочин, вчинений з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства та моральним засадам суспільства. Під інтересами держави і суспільства в цивільному законодавстві необхідно розуміти публічні інтереси, які знайшли своє законодавче закріплення в актах публічного законодавства у вигляді відповідних імперативних приписів. Правочини, які порушують інтереси держави і суспільства, за своїми ознаками схожі з правочинами, які порушують публічний порядок. В основі такої схожості лежить їхня спрямованість на порушення публічних інтересів. Різниця між ними полягає в тому, що коло правочинів, які порушують публічний порядок, обмежується випадками порушення публічних інтересів, що перелічені у ч. 1 ст. 228 ЦК України. При цьому об'єктом правочинів, зміст яких суперечить інтересам держави і суспільства, є всі публічні інтереси, які знайшли своє законодавче закріплення в чинному законодавстві України.

Термін «мораль» відображено в законодавстві. Зокрема, ЗУ «Про захист суспільної моралі» визначає, що суспільна мораль – система етичних норм, правил поведінки, що склалися у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість, справедливість.

Під категорією «моральні засади суспільства» необхідно розуміти ті норми суспільної моралі та правила поведінки, що склалися у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей та не закріплені в актах цивільного законодавства, але є усталеними у певній сфері цивільних відносин.

Зазначені правочини є оспорюваними. З позовом про визнання договору недійсним із підстави, що він що суперечить інтересам держави і суспільства та моральним засадам суспільства, може звернутися, наприклад, прокурор в інтересах держави, органи місцевого самоврядування в інтересах територіальної громади.

У разі визнання правочину недійсним наступають спеціальні наслідки. При цьому правове значення має умисел сторін.

Так, за наявності умислу в обох сторін:

– в разі виконання правочину обома сторонами – в дохід держави за рішенням суду стягується все одержане ними за угодою,

– а в разі виконання правочину однією стороною з іншої сторони за рішенням суду стягується в дохід держави все одержане нею і все належне – з неї першій стороні на відшкодування одержаного.

У разі наявності умислу лише у однієї із сторін все одержане нею за правочинном повинно бути повернуто іншій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного за рішенням суду стягується в дохід держави.

Правочин, вчинений без дозволу органу опіки та піклування. Опікун не має права без дозволу органу опіки та піклування:

- 1) відмовитися від майнових прав підопічного;
- 2) видавати письмові зобов'язання від імені підопічного;

3) укладати договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, в тому числі договори щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири;

4) укладати договори щодо іншого цінного майна.

Піклувальник має право дати згоду на вчинення вищевказаних правочинів лише з дозволу органу опіки та піклування.

Правочин, вчинений без дозволу органу опіки та піклування, є нікчемним. Однак на вимогу заінтересованої особи такий правочин може бути визнаний судом дійсним, якщо буде встановлено, що він відповідає інтересам фізичної особи, над якою встановлено опіку або піклування.

Правочини юридичних осіб, яких вони не мали права вчиняти. Юридичні особи не можуть вчиняти правочини:

– що виходять за межі, визначені законом для певних видів юридичних осіб;

– без додержання порядку їх укладення;

– із порушенням законодавства про ліцензування.

Водночас ст. 227 ЦК України зводиться лише до зазначення про можливість оспорення правочину юридичної особи, вчиненого нею без відповідного дозволу (ліцензії), хоча назва цієї статті надає можливість для застосування значно ширших підстав недійсності правочинів.

Наприклад, фінансові установи можуть надавати послуги, що є виключним видом їхньої діяльності, відповідно до ЗУ «Про фінансові послуги та державне регулювання ринку фінансових послуг», у тому числі банки відповідно до ЗУ «Про банки і банківську діяльність», страховики відповідно до ЗУ «Про страхування».

Закон України «Про акціонерні товариства» передбачає порядок укладення правочину, щодо якого є заінтересованість, без додержання якого він може бути визнаний недійсним, це саме стосується укладення значних правочинів.

Правочин вважається вчиненим без ліцензії, якщо на час такого вчинення останню не отримано, або строк її дії закінчився, або ліцензію анульовано (відкликано), або її дію зупинено у передбачених законом випадках. При цьому не має значення, з яких причин була відсутня ліцензія, а також чи знала або повинна була знати про це інша сторона правочину.

У разі, коли на момент вчинення правочину юридична особа не мала ліцензії, а на час, коли правочин був виконаний або мав бути виконаний, вона ліцензію отримала, підстави для визнання правочину недійсним відсутні. Види діяльності, яка підлягає ліцензуванню, визначаються ЗУ «Про ліцензування видів господарської діяльності».

Зазначені правочини можуть бути визнані недійсними у судовому порядку. Вимоги про визнання такого правочину недійсним можуть заявлятися як сторонами правочину, так і будь-якою заінтересованою особою в разі, якщо таким правочинном порушено її права чи законні інтереси, а також органами державної влади (спеціальний суб'єкт), які відповідно до закону здійснюють контроль за видом діяльності, яка потребує ліцензування.

У разі визнання правочину недійсним, якщо юридична особа ввела другу сторону в оману щодо свого права на вчинення такого правочину, вона зобов'язана відшкодувати їй моральну шкоду, завдану таким правочинном.

Фіктивний правочин. Фіктивні та удавані договори мають спільну ознаку – приховання реальної мети, задля якої вони укладаються. Водночас правові наслідки укладення фіктивного чи удаваного договору відрізняються, що і зумовлює їх врегулювання окремими нормами цивільного законодавства.

Фіктивним є правочин, який вчинено без наміру створення правових наслідків, які зумовлювалися цим правочинном. Тобто сторони договору завідомо знають, що він не буде виконаний, а мета укладення договору інша.

Для визнання договору фіктивним потрібно встановити умисел всіх сторін, які в момент його укладення знають, що він не буде виконаним.

При цьому необхідно врахувати, що саме по собі невиконання правочину сторонами не означає, що укладено фіктивний правочин. Якщо сторонами не вчинено будь-яких дій на виконання такого правочину, суд ухвалює рішення про визнання правочину недійсним без застосування будь-яких наслідків (позиція Верховного Суду у постанові від 03.07.2019 у справі № 369/11268/16-ц). У разі, якщо на виконання правочину було передано майно, такий правочин не може бути кваліфікований як фіктивний.

Верховний Суд у постанові від 27.03.2019 у справі № 903/439/18 навів основні ознаки фіктивного правочину:

- введення в оману (до або в момент укладення угоди) іншого учасника або третьої особи щодо фактичних обставин правочину або дійсних намірів учасників;
- свідомий намір невиконання зобов'язань договору;
- приховування справжніх намірів учасників правочину [3].

Фраудаторний договір. Договори, які укладаються боржником на шкоду кредиторам, називають фраудаторними.

Сьогодні поширеними у судовій практиці є спори щодо визнання недійсними договорів, які укладені з метою уникнення звернення стягнення на останнє майно боржника.

У зазначених випадках Верховний Суд зазначає, що «не виключається визнання договору недійсним, спрямованого на уникнення звернення стягнення на майно боржника, на підставі загальних засад цивільного законодавства (пункт 6 статті 3 ЦК України) та недопустимості зловживання правом (частина третя статті 13 ЦК України)» (Постанова ВС від 21 грудня 2020 року у справі № 638/18851/16) [4].

У постанові ВС від 19 травня 2021 року у справі № 693/624/19 [5] виокремлено ознаки зловживання правом під час укладення договору. Зокрема, це:

- особа (особи) «використовувала/використовували право на зло»;
- наявні негативні наслідки (різного прояву) для інших осіб;
- враховується правовий статус особи /осіб (особа перебуває у правовідносинах і як їх учасник має уявлення не лише про обсяг своїх прав, а і про обсяг прав інших учасників цих правовідносин).

У судовій практиці звертається увага на одну із основоположних засад цивільного законодавства – добросовісність. Дії учасників цивільних правовідносин мають бути добросовісними, тобто відповідати певному стандарту поведінки, що характеризується чесністю, відкритістю і повагою інтересів іншої сторони договору.

Щоб уникнути звернення стягнення на нерухомість чи інше майно, особа може його продати, подарувати або ж відчужити в інший спосіб. Важливо довести, що у сторін договору був відсутній намір щодо настання реальних правових наслідків, зумовлених спірним правочиною, а їхні дії спрямовані лише на фіктивний перехід права власності на нерухоме майно.

Фраудаторним може бути як оплатний, так і безоплатний договір. Верховний Суд у постанові від 07.10.2020 у справі № 755/17944/18 [6] наголосив, що специфіка застосування конструкції «фраудаторності» при оплатному цивільно-правовому договорі проявляється, зокрема, в таких обставинах, як:

- «момент укладення договору;
- контрагент, з яким боржник вчиняє оспорюваний договір (наприклад, родич боржника, пасинок боржника, пов'язана чи афільювана юридична особа);
- ціна (ринкова/неринкова),
- наявність/відсутність оплати ціни контрагентом боржника».

У постанові від 11.11.2020 у справі № 619/82/19 [7], вирішуючи питання про наявність підстав для визнання недійсним правочину внаслідок укладення договору, зміст якого суперечить ЦК України, Верховний Суд звернув увагу на такі обставини:

- відповідач відчужив майно після пред'явлення до нього позову про стягнення заборгованості;

- майно відчужене на підставі безвідплатного договору;
- майно відчужене на користь близького родича;
- після відчуження спірного майна у відповідача відсутнє інше майно, за рахунок якого він може відповідати за своїми зобов'язаннями перед кредитором.

Таким чином, відповідно до практики Верховного Суду договори дарування, які укладені в разі наявності заборгованості та відсутності іншого майна, визнаються фіктивними.

Удаванним є правочин, який вчинено сторонами для приховування іншого правочину, який вони насправді вчинили.

Якщо буде встановлено, що правочин був вчинений сторонами для приховування іншого правочину, який вони насправді вчинили, суд вирішує спір із застосуванням норм, що регулюють правочин, який сторони насправді уклали. Якщо такий правочин суперечить закону, то суд ухвалює рішення, в якому встановлює нікчемність цього правочину або визнає його недійсним (постанова Великої палати Верховного Суду від 23.01.2019 у справі № 522/14890/16-ц) [8].

При цьому позивачу потрібно надати докази, які би свідчили про спрямованість волі обох сторін на встановлення інших цивільно-правових відносин, ніж ті, що передбачені насправді укладеним договором.

Основним юридичним фактом, який підлягає встановленню судом, є дійсна спрямованість волі сторін під час укладення договору та з'ясування питання про те, чи не укладено цей договір із метою приховування іншого договору та якого саме.

Також варто врахувати, що звернення до суду із вимогою визнати правочин удаваним не є ефективним способом захисту. На цьому акцентував увагу Верховний Суд у постанові від 16.12.2020 у справі № 398/4220/17 [9]: «сама по собі вимога про визнання правочину удаваним спрямована на встановлення обставин, які є підставою для вирішення спору, зокрема, у випадку звернення з позовною вимогою про визнання правочину недійсним, а такий спір у цій справі відсутній».

Таким чином, позивач може звернутись до суду із вимогою вирішити спір із застосуванням норм законодавства, що регулюють правочин, який сторони насправді вчинили, або ж, якщо такий договір суперечить закону, – про визнання його недійсним.

Часто в науковій літературі фіктивні та удавані правочини відносять до правочинів із дефектами волі. Як обґрунтування зазначеної позиції вказується на те, що у фіктивних та удаваних правочинах є невідповідність бажань особи їх зовнішньому прояву, а також взагалі відсутня воля на їх здійснення.

Однак я вважаю, що під час вчинення таких правочинів воля сторін формується вільно. Сторони досягають добровільно згоди стосовно всіх істотних умов правочину, і, як наслідок, їхні зустрічні волевиявлення збігаються. Проте сторони з тих чи інших причин приховують справжній сенс своїх дій, але при цьому вони виражають своїми діями бажання саме того змісту, яке відповідає їхній внутрішній волі. Оскільки найчастіше ці договори мають певну протизаконну мету, то доцільно віднести фіктивні та удавані правочини до правочинів, які порушують норми закону, а не до правочинів із дефектом волі.

Висновки. До правочинів, зміст яких не відповідає вимогам законодавства, слід віднести:

- правочин, який порушує публічний порядок;
- правочин, вчинений з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства та моральним засадам суспільства;
- правочини юридичних осіб, яких вони не мали права вчиняти;
- правочин, вчинений без дозволу органу опіки та піклування;
- фіктивні правочини;
- удавані правочини.

Недійсність зазначених правочинів повинна визначатися з урахуванням відповідності змісту правочину актам цивільного законодавства та кризь призму способів захисту цивільних прав та інтересів, визначених у ст.16 ЦК України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Постанова Пленуму Верховного суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 06.11.2009 №9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09#Text> (дата звернення 30.09.2021).
2. Постанова Верховного Суду від 18.12.2020 у справі № 334/313/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93793776> (дата звернення 30.09.2021).
3. Постанова Верховного Суду від 27.03.2019 у справі № 903/439/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80754029> (дата звернення 30.09.2021).
4. Постанова Верховного Суду від 21.12.2020 у справі № 638/18851/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93709148> (дата звернення 30.09.2021).
5. Постанова Верховного Суду від 19.05.2021 у справі № 693/624/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97103755> (дата звернення 30.09.2021).
6. Постанова Верховного Суду від 07.10.2020 у справі №755/17944/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92315178> (дата звернення 30.09.2021).
7. Постанова Верховного Суду від 11.11.2020 у справі № 619/82/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92973385> (дата звернення 30.09.2021).
8. Постанова Великої палати Верховного Суду від 23.01.2019 у справі № 522/14890/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80857584> (дата звернення 30.09.2021).
9. Постанова Верховного Суду від 16.12.2020 у справі № 398/4220/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93793170> (дата звернення 30.09.2021).